

De hemelse hiërarchie van Dionysius de Areopagiet

Dionysius in de hemelse zonneseer (*Divina Commedia*)

Daarnaast ziet u een zesde fakkel zweven:
Hij heeft, omhuld nog door zijn aarden vat,
De aard en taak der engelen beschreven.

Dante, *Divina Commedia*, Paradijs, c. 10: 118-120

(vertaling Cialona/Verstegen, 2000)

De hemelse hiërarchie van Dionysius de Areopagiet

Inleiding, vertaling en commentaar

ÁRPÁD P. ORBÁN

Hilversum
Verloren
2016

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt dankzij financiële bijdragen van Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M vander Helm, Stichting Sormani Fonds en de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting.

Afbeelding op het omslag: miniatuur bij Hildegard van Bingen, *Scivias* I.6. Met dank aan Uitgeverij Brepols voor de toestemming tot overname van de miniatuur.

ISBN 978-90-8704-608-8

© 2016 A.P. Orbán & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	8
DEEL I INLEIDING	9
Inleiding	11
I De drie Dionysii	11
I.1 Dionysius de Areopagiet in de Handelingen van de Apostelen	11
I.2 Dionysius de Areopagiet en Dionysius van Korinthe	12
I.3 Dionysius de Areopagiet en Dionysius van Parijs	13
I.4 De grote verwarring: Dionysius van Parijs is Dionysius de Areopagiet	14
I.4.1 Hilduinus	14
I.4.2 Usuardus	15
I.4.3 Petrus Abaelardus	16
I.4.4 Jacobus de Voragine	17
I.4.5 <i>Martyrologium Romanum</i>	20
II De datering en het auteurschap van het <i>Corpus Dionysiacum</i>	21
II.1 (Des)informatie van de auteur over zichzelf	21
II.2 De datering van het <i>Corpus Dionysiacum</i>	22
III Het <i>Corpus Dionysiacum</i>	23
III.1 De samenstelling	23
III.2 Dionysius' <i>Hemelse hiërarchie</i>	23
III.2.1 De kern van Dionysius' theologie in zijn <i>Hemelse hiërarchie</i>	24
III.2.2 Samenvatting van de vijftien hoofdstukken van <i>De hemelse hiërarchie</i>	25
IV Het <i>Corpus Dionysiacum</i> aanvaard als authentiek werk van Dionysius Areopgita	31
IV.1 De Griekse kerk	31
IV.2 De Latijnse kerk	34

V	Toenemende twijfels aan de authenticiteit van het <i>Corpus Dionysiacum</i>	39
DEEL 2 VERTALING VAN: PSEUDO –DIONYSIUS AREOPAGITA		45
I	Dionysius de priester aan zijn medepriester Timotheus over de hemelse hiërarchie	47
II	Het goddelijke en het hemelse worden ook door de niet gelijkende symbolen op passende wijze veraanschouwelijkt	50
III	Het wezen en het nut van de hiërarchie	56
IV	De betekenis van de benaming engelen	58
V	Waarom alle hemelse wezens gemeenschappelijk engelen worden genoemd	62
VI	De eerste, de middelste en de laatste ordening (διακόσμησις) van de hemelse wezens	63
VII	De Serafijnen, Cherubijnen en Tronen en de eerste door hen gevormde hiërarchie	65
VIII	Over de Heerschappijen (κυριότητες) en Krachten (δυνάμεις) en Machten (ἐξουσίαι) en over de middelste door hen gevormde hiërarchie	70
IX	Over de Vorstendommen (ἀρχαί) en Aartsengelen (ἀρχάγγελοι) en Engelen en over de laatste door hen gevormde hiërarchie	73
X	Herhaling en samenvatting van de engelenordering	77
XI	Waarom alle hemelse wezens met een gemeenschappelijke benaming ‘hemelse krachten’ worden genoemd	79
XII	Waarom de hiërarchen bij de mensen “engelen” worden genoemd	81
XIII	Waarom men zegt dat de profeet Jesaja door de Serafijnen gereinigd is	83
XIV	Wat het overgeleverde aantal van de engelen betekent	88

XV	Wat betekenen de figuratieve beelden van de krachten van de engelen	89
----	---	----

Noten

Deel 1	Inleiding	97
Deel 2	Vertaling	111

Bibliografie

Primaire bronnen:	Editie en vertalingen (chronologisch)	161
Secundaire bronnen	(alfabetisch)	161

Woord vooraf

Dit boek bevat een Nederlandse vertaling – met inleiding en uitgebreid commentaar – van een van de meest invloedrijke theologische geschriften uit de christelijke oudheid, *De hemelse hiërarchie*, van een auteur die zich Dionysius de Areopagiet noemt, die door Paulus in Athene tot het christendom bekeerd is (Handelingen 17). De geschriften waarvan deze Dionysius zich als auteur opwerpt, zijn in werkelijkheid echter ongeveer vijf eeuwen later geschreven: waar en wanneer precies, dat is vooralsnog een punt van discussie onder de geleerden. Iedereen die het Griekse origineel vergelijkt met mijn vertaling die het Griekse origineel zo getrouw mogelijk wil weergeven, zal onmiddellijk zien hoeveel interpretatieve vragen tijdens het vertaalproces moesten worden beantwoord. Daarom treft de lezer in mijn notenapparaat niet alleen korte referenties aan zoals verwijzingen naar Bijbelplaatsen en andere allusies, maar ook verantwoording van mijn vertaling waarbij we de Griekse term in kwestie citeren met vermelding van vertalingen van de vijf meest gezaghebbende moderne vertalers van dit tractaat: Stiglmayr, Tritsch, De Gandillac, Heil en Luibhéid. En gezien de complexiteit van Dionysius' stijl en taalgebruik leek het mij waardevol om mijn lezers die het Latijn beheersen, in mijn notenapparaat zo nu en dan ook kennis te laten maken met de Latijnse vertaaloplossingen en uitleggingen van de grote middeleeuwse theoloog-filosoof en goede kenner van het Grieks: Johannes Scotus Eriugena (ca. 810-ca. 877). Scotus, die als een van de eerste vertalers van *De hemelse hiërarchie* ook een commentaar schreef op dit tractaat van Dionysius, typeerde de taal van de Areopagiet aldus: *More suo perplexe yperbatice disputat ideoque valde obstrusus difficilisque ad intelligendum multis videtur*, “Doorgaans drukt hij zich in ingewikkelde en verwrongen taal uit, en daarom vinden velen hem extreem obscuur en moeilijk om te begrijpen” (*Periphyseon* I, 2897-98, p. 93).

DEEL I

Inleiding

Inleiding

Aan het begin van de zesde eeuw duikt, als onderdeel van een groter geheel, het *Corpus Dionysiacum*, een mystiek tractaat over de engelen-koren, op: Περὶ τῆς οὐρανόιας ἱεραρχίας, *De hemelse hiërarchie*. Om zich een gewichtige apostolische autoriteit aan te meten, noemt de auteur van dit *Corpus* zich Dionysius de Areopagiet, leerling van de apostel Paulus. Het succes van deze werken bleef dan ook niet uit: het *Corpus Dionysiacum* begon bijna onmiddellijk aan een soort theologische triomftocht in de Griekse en Latijnse kerk. Wie als auteur verantwoordelijk is voor deze werken en waar hij vandaan komt, weten we nog steeds niet: de identiteit van de auteur blijft vooralsnog een mysterie. In de Middeleeuwen werd deze zaak nog gecompliceerder doordat er drie Dionysii in elkaars vaarwater zijn geraakt en Dionysius de Areopagiet in Frankrijk uiteindelijk ook nog een politiek zwaargewicht is geworden, doordat hij met Dionysius van Parijs vereenzelvigd werd. Aan de zelfverzonnen apostolische authenticiteit van de auteur begon men pas aan het einde van de Middeleeuwen serieus te twijfelen. Humanisten waren de eersten die met overtuigende argumenten en bewijzen de apostolische authenticiteit van onze auteur naar het rijk der fabelen hebben verwezen. Voordat ik mijn Nederlandse vertaling van *De hemelse hiërarchie* presenteer, wil ik de voornoemde problematiek van het auteurschap van het *Corpus Dionysiacum* uitgebreider aan de orde stellen waarbij ik tevens inga op de receptie van het *Corpus Dionysiacum* in de loop der tijd, de plek van het werk in de context van zowel de Griekse als de Latijnse kerk, de vele vertalingen van met name *De hemelse hiërarchie* in het Latijn.

In de moderne wandelgangen wordt de auteur van het *Corpus Dionysiacum* Pseudo-Dionysius (de Areopagiet) of Dionysius de Pseudo-Areopagiet genoemd. Niet echt een vleierende naam voor een belangrijke auteur. In het volgende noem ik hem – niet om zijn pseudonimiteit te verbloemen of te ontkennen, maar om ‘economische’ redenen – gewoon Dionysius.

I De drie Dionysii

I.1 Dionysius de Areopagiet in de Handelingen van de Apostelen

In het zeventiende hoofdstuk van de Handelingen van de Apostelen vertelt Lukas dat Paulus na Tessalonica ook in Berea Gods woord ging verkondigen. Toen de jo-

den van Tessalonica dit vernamen, kwamen ze ook in Berea het volk tegen Paulus opruien. Hierop brachten zijn begeleiders Paulus naar Athene, waarna ze weer naar Berea terugkeerden met de opdracht om Silas en Timotheus te sommeren zich zo spoedig mogelijk bij Paulus te voegen. Terwijl Paulus in Athene op hen wachtte, discussieerde hij met de joden in de synagoge en op het marktplein met de Grieken die hij daar aantrof, onder wie epicurische en stoïsche wijsgeren. Sommigen van hen zeiden: “Wat beweert die praatjesmaker (ὁ σπερμολόγος)¹ toch?” Omdat, zoals Lukas schrijft, alle Atheners en de vreemdelingen die er woonden voor haast niets anders tijd hadden dan voor het uitwisselen van de nieuwste ideeën,² namen zij Paulus naar de Areopagus³ mee om daar naar zijn leer te luisteren. Paulus begon zijn Areopaag-rede met een heuse *captatio benevolentiae*: “Atheners, ik heb gezien hoe buitengewoon godsdienstig u in ieder opzicht bent. Want toen ik in de stad rondliep en alles wat u vereert nauwlettend in ogenschouw nam, ontdekte ik ook een altaar met het opschrift: «Aan de onbekende god». Wat u vereert zonder het te kennen, dat kom ik u verkondigen”.⁴ En in deze God, gaat Paulus verder, leven wij, bewegen wij en zijn wij. Paulus wil zijn heidense toehoorders geruststellen. Zijn leer is niet echt radicaal nieuw, staat niet haaks op wat zij al zouden moeten weten en mag niet vreemd in hun oren klinken. Paulus wijst er namelijk op dat ook enkelen van hun eigen heidense dichters al in feite hetzelfde hebben gezegd: “Want wij ook zijn van zijn geslacht”.⁵ Paulus citeert hier de vijfde versregel van het – zeker bij ontwikkelde Grieken – bekende leerdicht Φαινόμενα van de Griekse, stoïsch georiënteerde dichter Aratos uit de eerste helft van de derde eeuw vóór Christus: “Laten wij met Zeus beginnen die wij stervelingen nooit onvermeld laten. / Want iedere straat, iedere marktplaats is vol van Zeus. / Zelfs de zee en de haven zijn vol van zijn goddelijkheid. / Overall is iedereen schatplichtig aan Zeus. / Want wij zijn inderdaad zijn geslacht” (*Phaenomena* 1-5). Toen Paulus echter over de opstanding van de doden begon te spreken, dreven sommigen van zijn toehoorders daar de spot mee, terwijl anderen hem uitnodigden om hun daar een andere keer nog maar eens wat meer over te vertellen. Zo vertrok Paulus uit hun midden met enkelen die zich bij hem aansloten en het geloof aanvaardden, onder wie Dionysius de Areopagiet.⁶ Na deze gebeurtenissen verliet Paulus Athene en ging naar Korinthe. Over de verdere wederwaardigheden van deze Dionysius de Areopagiet zwijgen onze historische bronnen, tot we in het laatste kwart van de tweede eeuw na Christus nieuwe informatie over hem krijgen uit de mond van zijn naamgenoot, Dionysius, bisschop van Korinthe.

1.2 *Dionysius de Areopagiet en Dionysius van Korinthe*

Ruim een eeuw nadat Paulus uit Athene naar Korinthe was vertrokken, kreeg de laatstgenoemde stad een bisschop met dezelfde naam als de Areopagiet: Dionysius.⁷ Deze schreef rond 171 na Christus, in zijn hoedanigheid van bisschop van Korinthe, een brief aan de christenen van Athene. In deze brief, die (slechts fragmentarisch) door Eusebius van Caesarea (circa 263-339) in zijn *Kerkgeschiedenis*⁸

is overgeleverd, sprak de bisschop van Korinthe over Dionysius de Areopagiet als de eerste bisschop van Athene. Eusebius van Caesarea, onze enige⁹ bron over Dionysius van Korinthe, kende van de hand van Dionysius van Korinthe nog een (niet bewaard gebleven) collectie van zeven *Katholieke brieven aan de kerken*.

Dionysius van Korinthe wordt als heilige vereerd. Zijn feestdag is 8 april. Hoewel er geen historisch bewijs is voor het martelaarschap van deze Dionysius, wordt hij in de Orthodoxe kerken als martelaar vereerd; in het *Martyrologium Romanum* is hij slechts belijder van het geloof en geen martelaar.¹⁰ Volgens de traditie werden de relikwieën van Dionysius van Korinthe uit Korinthe naar Rome gebracht. Paus Innocentius III zou vervolgens in 1215 de relikwieën van een heilige Dionysius aan de prior van het klooster Saint-Denis hebben geschonken. Maar het is onduidelijk of het bij deze schenking om de relikwieën van Dionysius van Korinthe of om die van Dionysius Areopagita ging.

1.3 *Dionysius de Areopagiet en Dionysius van Parijs*

Een kleine eeuw na Dionysius van Korinthe krijgen we met een derde Dionysius te maken: Dionysius van Parijs, die rond 250 na Christus de marteldood stierf. De *Historia Francorum* van Gregorius van Tours (ca. 540-594) is de eerste historische bron waarin ons iets over deze Dionysius, bisschop van Parijs, verteld wordt. In hoofdstuk 30 van het eerste boek van zijn *Historiën*¹¹ lezen we dat onder keizer Decius (249-251) telkens nieuwe vervolgingen tegen de christenen uitbraken. In die tijd, schrijft Gregorius van Tours verder, werden (in Rome) zeven mannen tot bisschop gewijd en naar Gallië gezonden om het woord van de Heer te verkondigen: bisschop Catianus vertrok naar Tours, bisschop Trophimus naar Arles, bisschop Paulus naar Narbonne, bisschop Saturninus naar Toulouse, bisschop Dionysius naar Parijs, bisschop Stremonius naar Clermont en bisschop Martialis naar Limoges. Van hen moest Dionysius, de bisschop van Parijs, in naam van Christus veel folteringën ondergaan en hij eindigde zijn leven op aarde onder het zwaard.¹² Gregorius beriep zich hierbij op een ‘historische bron’, de *Passio Saturnini*, de lijdensgeschiedenis van Saturninus, een van de zeven bovengenoemde bisschoppen. Op de betreffende plaats van die lijdensgeschiedenis (caput 2) worden de zeven bisschoppen echter niet vermeld.

Het oudste document dat het leven en de marteldood van Dionysius van Parijs uitgebreid verhaalt, is de *Passio SS. Dionysii, Rustici et Eleutherii*. Deze dateert van rond 600 na Christus en is ten onrechte aan de dichter Venantius Fortunatus (uit de tweede helft van de zesde eeuw) toegeschreven. Volgens deze legendarische *Passio* werd Dionysius rond 250 na Christus door paus Fabianus met zes andere bisschoppen vanuit Rome naar Gallië gestuurd. Dionysius werd bisschop van Parijs, dat toen nog Lutetia heette, en had als bisschop de taak daar en in de omstreken het geloof te verkondigen. De heidense priesters, die ten gevolge van de talrijke bekeringen tot het christelijke geloof hun tempels en afgodsbeelden vernietigd zagen

worden, luidden de noodklok bij de (heidense) bestuurder van de stad. Deze liet hierop Dionysius samen met zijn gezellen Rusticus, een presbyter, en Eleutherius, een archidiaconus, arresteren en onthoofden. Uit angst dat de devote verering van de lichamen van de heiligen, als zij begraven zouden worden, de christen-gelovigen van nut zou kunnen zijn, wilden de vervolgers de lichamen van de martelaren aanvankelijk op een schip laden en ze vervolgens in de draaikolken van de Seine laten verdwijnen. Een heidense matrona, echter die met het christelijke geloof sympathiseerde, haalde de vervolgers ertoe over de lichamen van de heilige martelaren aan de christenen terug te geven. Deze begroeven de lichamen daarna spoorlags in een reeds omgeploegd stukje akker, ongeveer zes mijl van de stad vandaan. Het stukje land werd vervolgens ingezaaid en bleek buitengewoon vruchtbaar. Toen een tijdje later de christenvervolgning wat geluwd was, zag de voornoemde *mater familias*, die zich de geheime begraafplaats van de martelaren niet meer herinnerde, in haar droom de plaats gloeien waar de heiligen door de christenen begraven waren. Ontwaakt uit haar droom wees zij de betreffende plaats aan, die als een soort mausoleum uit de grond oprees. Christenen bouwden daar later een basilica, boven op de lichamen van de martelaren.¹³ Deze Dionysius is de patroonheilige geworden van de Franse koningen, van de stad Parijs en van het beroemde benedictijner klooster Saint-Denis. Zijn feestdag wordt op 9 oktober gevierd. Het eerste *Martyrologium* waarin op deze datum officieel de viering van de ‘geboortedag’ van Dionysius van Parijs, samen met die van zijn metgezellen Rusticus en Eleutherius, wordt vermeld, is het *Martyrologium* van Beda Venerabilis (672/73-735): VII. *Idus*. [9 oktober] *In Parisiis natale sanctorum martyrum Dionysii episcopi, Rustici, et Eleutherii*.

1.4 De grote verwarring: Dionysius van Parijs is Dionysius de Areopagiet

1.4.1 Hilduinus

Tot de Karolingische Renaissance onderscheidde men eenduidig drie verschillende Dionysii: Dionysius de Areopagiet, de leerling van Paulus, wellicht de eerste bisschop van Athene, uit de eerste eeuw na Christus; Dionysius, de bisschop van Korinthe, actief rond 170 na Christus; Dionysius van Parijs, martelaar rond 250 na Christus. Tegen de negende eeuw vond in Parijs echter een soort upgrade van Dionysius van Parijs plaats. De Parijzenaars dichtten hun Dionysius een nieuwe – historisch onmogelijke – dimensie toe: Dionysius van Parijs was niemand minder dan Dionysius de Areopagiet. Door deze ‘promotie’ kreeg de meervoudige patroonheilige een apostolische waardigheid en status. Hilduinus (775-840), leerling van Alcuin en abt van Saint-Denis vanaf 814, heeft in zijn tussen 835 en 840 in opdracht van Lodewijk de Vrome geschreven *Vita sancti Dionysii* “*Post beatam ac saluiferam*”¹⁴ aan deze speculatie een ‘wetenschappelijke’ basis trachten te verlenen door zijn inspiratiebron, de bovengenoemde legendarische *Passio SS. Dionysii, Rustici et Eleutherii*, uit te breiden met een fantasierijke hagiografie vol nieuwe ‘historische’ gegevens. Na de marteldood van Petrus en Paulus in het dertiende jaar van de regering van Nero (69 na Christus) ging Dionysius, leerling van Paulus en bisschop van